

**УКРАЇНСЬКА МОВА ЯК МОВА-ДОНОР ДЛЯ ЗБАГАЧЕННЯ
ЛЕКСИЧНОГО СКЛАДУ РОСІЙСЬКОЇ МОВИ
(аналіз лексикографічної практики)**

Лінгвокреативна потужність української мови, всебічні взаємні контакти російського й українського народів упродовж тривалого періоду сприяли тому, що здійснювався процес взаємного запозичення. Зокрема простежуємо й запозичення, що збагачували лексичний фонд російської мови за рахунок уведення українізмів, що відображено в лексикографічній практиці, насамперед у тлумачному словнику В. Даля, а також інших авторитетних тлумачних словниках російської мови XIX ст.

Ключові слова: процес запозичення, лексичний фонд російської мови, українізми, лексикографічна практика.

Намачинская Г.Я. Украинский как язык-донор для обогащения лексического состава русского языка (анализ лексикографической практики). *Лингвокреативная мощность украинского языка, всесторонние взаимные контакты русского и украинского народов на протяжении длительного периода способствовали процессу взаимного заимствования. В частности можно проследить и заимствования, обогащавшие лексический фонд русского языка за счет введения украинизмов, что отобразено в лексикографической практике, в первую очередь в толковом словаре В. Даля и других авторитетных толковых словарях русского языка XIX в.*

Ключевые слова: процесс заимствования, лексический фонд русского языка, украинизмы, лексикографическая практика.

Namachynska H.Ya. Ukrainian as a language-donor for enriching the lexical structure of the Russian language (analysis of lexicography practice). *Linguistic, creative potential of the Ukrainian language, mutual contacts of the Russians and Ukrainians favoured the process of borrowings, in particular Ukrainian borrowings are traced in the lexical fund of the Russian language, the very fact has been reflected in lexicography practice in V. Dahl' Dictionary and other dictionaries of the Russian language in the XIX th century.*

Keywords: the process of borrowing, lexical fund of the Russian language, Ukrainian borrowings, lexicography practice.

Запозичення — один із найбільш активних і соціально значущих мовних процесів. Російська мова, як й інші мови світу, є відкритою для запозичень, що здійснюються повсякчас, однак у різні періоди історії розвитку мови процес запозичення актуалізується чи сповільнюється, крім того, посилення відповідних контактів між народами, безперечно, активізує в різні періоди розвитку мови запозичення з різних джерел, що мотивовано, до речі, і відповідною мовною модою. Відомо, що розвиток суднобудування, інженерної справи, різних ремесел збагатив російську мову голландськими й англійськими морськими термінами, технічні й канцелярські терміни поповнили її склад із німецької мови. Однак відомо, що згодом у російській лінгвокультурі з'явилася мода на французьку мову, що призвело в ХУІІ—ХІХ ст. до великої кількості запозичень із цієї мови. Сьогодні існує мода на англійську мову, тому у сферу російської мови потрапляє чимало англіцизмів. Процес запозичення з романо-германських мов у мову російську активно досліджували

науковці, зокрема цими проблемами займалися й продовжують займатися В. Виноградов, В. Костомаров, Л. Крисін, В. Лейчик, М. Орешкіна та ін. Однак, якщо розмірковувати про взаємодію російської й української лінгвокультур, то переважно в науковій літературі йшлося про вплив російської мови на розвиток української, насамперед вплив негативний, оскільки розвій української мови в межах Російської імперії заборонявся, українській мові навіть не надавали статусу самостійної мови. Це відомі факти.

Утім, українська мова не лише розвивалася, але й мала відповідний вплив на мову російську. У ХІХ столітті існувала й деяка мода на українську мову, що відбилася в зацікавленні елітних представників російської лінгвокультури художніми текстами, які писали українські письменники російською мовою, густо репрезентувавши в цих текстах українізми. Досить згадати феноменальне мовне явище – російськомовний творчий доробок М. Гоголя чи Т. Шевченка. Ці питання частково досліджували О. Горбаль, Г. Іжакевич, Т. Космеда, Л. Масенко, Н. Озерова, Т. Чорторизька, Ю. Шевельов та ін., однак окремого фундаментального дослідження впливу української мови на збагачення мови російської до цього часу не існує, хоч проблема надзвичайно актуальна й злободенна.

Мета цієї наукової розвідки – актуалізувати питання щодо своєрідності репрезентації українізмів у лексикографічній практиці, насамперед здійсненій найавторитетнішим російським лексикографом ХІХ сторіччя В. Далем. Словник В. Даля вважаємо цінним джерелом дослідження впливу української мови на формування лексико-семантичної системи російської мови, оскільки в ньому засвідчені слова, що мають помітку «млрс.», тобто йдеться про слова, запозичені з малоросійської мови. Як відомо, офіційною назвою України в ХІХ ст. була Малоросія.

Великий інтерес для мовознавців становлять семантичні процеси, що відбувалися в складі українізмів унаслідок їх запозичення російською мовою. У процесі аналізу цього явища, авторка дослідження використовувала, крім тлумачного словника В. Даля, також «Словник сучасної російської літературної мови», який традиційно називають Великим академічним словником (БАС), тлумачний словник російської мови, укладачем якого є С. Ожегов, а також «Словник сучасної української мови» (СУМ).

Українізми, виокремлені в словнику В. Даля, умовно розподіляємо на чотири групи: 1) лексеми, що зафіксовані виключно в словнику В. Даля, тобто такі, що, очевидно, не збереглися в сучасних російській та українській мовах (їх не зафіксували ані БАС, ані СУМ); 2) лексеми, що вийшли зі складу російської мови: до них насамперед відносимо такі слова, що виокремлені в словнику В. Даля, функціонують у сучасній українській літературній мові, проте відсутні в БАСі й, очевидно, ув сучасній російській літературній мові; 3) лексеми, що відсутні в складі сучасної української літературної мови, проте репрезентовані в словнику В. Даля; 4) лексеми, що зафіксовані в сучасних словниках як української, так і російської мов.

До першої групи, наприклад, можна віднести *ошкварить, дрібушки, увивач, войсковой* (товариш) та деякі ін. Той факт, що зазначені лексичні

одиниці не ввійшли ні до Великого академічного словника російської мови, ні до СУМу, можна пояснити тим, що вони не набули статусу лексем літературної мови, а входять до складу російської й української національних мов, оскільки репрезентують діалектизми.

До другої групи належать слова *брыдкий, багато, швидко, горобец, во-лошка, покритка, веселка, небога, скреготать, чувають* та ін. Ці лексеми не стали фактами сучасної російської літературної мови, що пояснюється, вочевидь, наявністю в російській мові власних лексичних засобів для номінації означених предметів, ознак, понять, порівн.: *гадкий, много, быстро, падшая женщина (проститутка), племянник (племянница), скрести, бросать*. У XIX ст. ці лексеми, вочевидь, функціонували в російському мовленні як факти негативної інтерференції.

До третьої групи відносимо слова типу *подолок, отчиняють, стрекаться*. Зіставимо значення цих українізмів за словниками В. Даля та Великим академічним словником сучасної російської мови. В. Даль зазначає, що *подволок і подволока* (млрс. і сев.) – «потолок» [1: Т. 3: 357]. У «Словнику сучасної російської літературної мови» виокремлено такі лексико-семантичні варіанти (ЛСВ): «1) Подволок, а, м. і подволока, и. ж. 1. Накат, свод; потолок. 2. В речи моряков – обшивка палубного настила со стороны внутренних помещений судна; потолок» [3: Т. 10: 291]. Отже, у сучасній російській мові спостерігаємо розширення семантики слова *подволок*, ускладнення його структури.

Слово *стрекаться* репрезентовано в тлумачному словнику В. Даля так: «Стрекается, жечься, жалиться, колотьяся; щекотаться // млрс. стыкаться, встречаются» [1: Т. 4: 338]. У Великому тлумачному словнику російської мови *стрекаться* – «простор. 1. Колотья, обжигать (о чем-либо колющем, жгучем). 2. Стрекатать друг друга (встречать). 3. Страд. к стрекать» [3: Т. 14: ствп. 1021]. Аналізуючи цей приклад, простежуємо наявність лексико-семантичного запозичення, оскільки в сучасну російську мову з української було перенесено лише другий ЛСВ, а не власне всі значення слова.

Слово *отчиняють*, на думку В. Даля, функціонувало в південному говорі Курської, Смоленської, Калузької, Тамбовської губерній, але воно все-таки, на його думку, запозичене з української мови, порівн.: «Отчиняють, отчинить дверь, ворота, млрс., южн., кур., смол., кал., тмб. Отворить, отпереть» [1: Т. 2: 767]. У Великому тлумачному словнику сучасної російської літературної мови зазначено на приналежність цього слова до діалектного шару лексики російської мови: «Отчиняють, -яю, -яешь; несов.: отчинить, -чиню, -чинишь, сов., перех., обл. отворять, открывать» [3: Т. 8: ствп. 357]. Це слово, очевидно, належить до літературного просторіччя.

До четвертої групи, як було зауважено, відносимо слова, що зафіксовані не лише в словнику В. Даля, але й в інших тлумачних словниках російської й української мов. Зазначений факт засвідчує те, що виокремлені лексеми продовжують функціонувати як у російській мові, так і в українській мові як мови-донорі. До таких лексем відносять: *староста, шорник, сыпать, худоба, треба, замордовать, шкварить, реготать, казать, универсал, сват, оселедец*,

плугатарь, узвар, гетман, атаман, войт, чумаки, мара, череда, казак, свита, нехай, скрыня, кабака, паляница, балка, неделя, чутно, булава, дума та ін.

Деякі з перерахованих слів в академічному тлумачному словнику російської мови, власне, і визначаються як запозичені з української мови, напр.: *чумаки, треба, чутно, бублик, кабака* («тыква»), *нехай*.

Частка *нехай* подана в словнику В. Даля в значенні «пусть, пускай» [1: Т. 4: 678]; у Великому тлумачному словнику російської мови – «Нехай, частица, обл. пусть. – Даль, Слов.: нехай. – Укр. нехай» [3: Т. 7: ствп. 1261]. Ця частка в українській мові, як відомо, належить до формотворчих і, безперечно, репрезентує слова із високою частотою використання. Інформація з СУМу: *Нехай*, розм. 1. Частка, у поєднанні з дієсловом 3 особи однини чи множини теперішнього чи майбутнього часів. Уживається для утворення аналітичної форми наказового способу 3 особи дієслова, що виражає: а) наказ, спонукання; б) дозвіл; згоду, припущення; в) побажання. 2. Частка, у поєднанні з дієсловом 1 особи майбутнього часу, використовується для висловлення певного побажання, готовності, прагнення до чого-небудь [4: Т. 5: 348].

Українська частка *нехай* еквівалентна до російської *пусть* у сучасній літературній мові. Лексема *нехай* у російській мові має обмеження у сфері поширеності й використовується у звуженому значенні, про що робимо висновок, порівнюючи відповідні словникові статті російської й української мов.

Слово *бублик* зафіксовано у тлумачному словнику В. Даля в значенні «хлебное кольцо, крендель, большой баранок, пшеничное тесто кольцом, сваренное в воде, а потом запеченное» [1: Т. 1: 135]. У великому тлумачному словнику російської мови зазначено, що «бублик, а. м. Круглый крендель, баранка (южное и украинское)» [3: Т. 4: ствп. 663]. Словникова стаття слова *бублик* у тлумачному словнику С. Ожегова має більш повну інформацію, порів.: «Бублик, а. м. Большая толстая баранка из некруглого теста. Бублик с маком. Дырка от бублика / о чем-нибудь пустом, лишенном всякого содержания; разг., шутил. // прил. бубликовый, -ая, -ое и бубличный, -ая, ое» [2: 66].

Порівняймо значення слова *бублик* зі значенням російського еквівалента *баранка*: «1. Пшеничный хлеб в виде кольца из заварного крутого теста. 2. Перен. Рулевое колесо автомобиля (прост.). Сесть за баранку, крутить баранку» [2: 357].

У сучасній українській літературній мові, можливо й під впливом мови російської, у слова *бублик* розширилася семантика, з'явився ще один лексико-семантичний варіант значення, порівн.: *Бублик*, а. м. 1. Круглий крендель з заварного тіста, що має форму кільця; *держати хвіст бубликом* – бути бадьорим, життєрадісним. 2. розм. Рульове колесо автомашини [4: Т. 1: 224].

Порівнюючи значення питоми російського *баранка* із запозиченим з української мови *бублик*, можна зробити висновок про неповну відповідність предметів, що позначені цими лексемами, зумовлену культурологічними чинниками: *бублик* – це не просто *баранка*, а «баранка велика, товста,

з некрутого тіста». Ця лексема увійшла до складу російського фразеологізму, від неї утворено деривати – відбулася повна адаптація слова в мові запозичення.

Слово *треба* в тлумачному словнику В. Даля подано у двох варіантах написання, тобто з літерою *ять* (церковнослов'янський варіант) і з літерою *е*, порівн.: «... треба, зап. млрс. Потребно, надобно, необходимо; должно, следует, надлежит, надо» [1: Т. 4: 427]. У Великому тлумачному словнику сучасної російської літературної мови маємо таку інформацію: «Треба, ы, ж. В православии: богослужебный обряд по просьбе самих верующих (напр., крестины, венчание, панахида, исповедь» [3: Т. 15: ствп. 849–850]. У Великому академічному словнику російської мови є довідка про фіксацію цієї лексеми в більш давніх словниках, тому це слово можна віднести до когнат. Для порівняння наведемо інформацію із СУМу; *Треба*, присуд. сл., також з інф. Необхідно, слід [4: Т. 10: 241].

Найвнїть у російській мові дериватів *требовать, требование, требуется* і под., вочевидь, похідних від запозиченого слова – категорії стану *треба* («потрібно, необхідно») дає підстави вважати, що слово належить до спільного слов'янського фонду – спільних пракоренів.

Слово *кабака* у тлумачному словнику В. Даля має таке пояснення: «тыква Cucurbita Melopero s. maxima, ошибочно кабака» [1: Т. 2: 69]. Ця лексема відтворена й у Великому тлумачному словнику російської мови, де однак є вказівка на звужену сферу її поширення (помітка «обл.»), а також дано історичну довідку про те, що це слово було зафіксовано в «Опыте обласного словаря Академії Російської (1852 р.) із вказівкою на приналежність його до фонду української мови, з якої й було запозичено в мову російську, однак в українську мову ця лексема прийшла з турецької мови [3: Т. 5: 614–615].

У сучасній українській мові слово *кабака* функціонує з тим самим значенням, як синонім до слова *гарбуз* (порівн.: *Давати кабака* – те саме, що й *Давати гарбуза*), однак входить до діалектної системи мови.

У російській мові, як бачимо, *кабака* є синонімом до слова *тыква*, однак ці слова, як і в українській мові *кабака / гарбуз*, розрізняються сферою вживання.

До українізмів російської мови відносимо й слово *чумак*, що в тлумачному словнику В. Даля має таке вираження: «Чумак, м. каз., прм. Целовальник, кабачник, сидельщик в кабаке или помощник его; // юж., нврс., сар., млрс. Протяжной извозчик на волах; в бывшее время отвозил в Крым и на Дон хлеб, а брал рыбу и соль, этот промысел ныне сильно упал; // чумак и чумилка пск. замарашка, чумазый» [1: Т. 4: 614]. Як бачимо, лексема, яку розглядаємо, функціонувала в кількох губерніях Росії з дещо відмінним значенням.

У Великому тлумачному словнику російської мови, зрозуміло, подано інформацію про українське походження лексеми *чумак* у тому значенні, яке збереглося в сучасній російській мові, порівн.: «Чумак, а. м. В старину на Украине крестьянин, возивший на волах в Крым хлеб и другие сельскохозяйственные продукты, а оттуда соль, рыбу и прочие товары для продажи» [3: Т. 17: ствп. 1198].

У сучасній українській літературній мові це слово має більш широку семантику, його структура репрезентована двома ЛСВ: 1. На Україні в XV–XVI ст. перевозчик і торговець, який возив на волах хліб, сіль, рибу та інші товари на продаж. 2. Український народний танець [4: Т. 11: 382–383]. Обидва лексико-семантичних варіанти є екзотизмами, які відносимо до безеквівалентної лексики української мови.

У тлумачному словнику сучасної російської мови простежуємо звуження семантики слова *чумак*, де закріпився лише перший лексико-семантичний варіант цієї української лексеми. Однак, як видається, відома назва українського народного танцю також поширена в сучасній російській літературній мові, оскільки ця лексема функціонує під час трансляції концертів, коли виконується цей танець. Очевидно, у тлумачному словнику російської мови це значення не відтворено через суб'єктивний фактор — недогляд лексикографів, які уклали словник.

Отже, українська мова є для мови російської мовою-донором. Українські лексеми поповнили склад російської мови прямо або опосередковано як транслятори відповідних значень з інших мов, що зазвичай і відбувається в процесі взаємодії мов-сусідів і що, відповідно, має певну традицію лексикографічної фіксації. У процесі такої трансформації Мали місце відповідні лексико-семантичні зміни — розширення або звуження значень запозичених слів. Інколи не всі значення послідовно фіксувалися словниками. В окремих випадках виникають труднощі щодо з'ясування точного походження лексеми, оскільки в близькоспоріднених мовах маємо значний пласт споріднених слів.

Перспективу дослідження вбачаємо в необхідності укладання словника українізмів російської мови.

ЛІТЕРАТУРА

1. **Даль В.И.** Толковый словарь живого великорусского языка : в 4-х тт. / В.И. Даль. — М. : Русский язык, 1981 : Т. 1. — 799 с.; Т. 2. — 779 с.; Т. 3. — 775 с.; Т. 4. — 695 с. 2. **Ожегов С.И.** Словарь русского языка. — М. : Русский язык, 1990. — 917 с. 3. **Словарь современного русского литературного языка** : в 17 тт. — М.; Л. : Русский язык, 1950–1965 : Т. 4. — 450 с.; Т. 5. — 676 с.; Т. 7. — 89 с.; Т. 8. — 430 с.; Т. 10. — 478 с.; Т. 14. — 430 с.; Т. 17. — 389 с. 4. **Словник сучасної української мови** : в 11 тт. — К. : Наукова думка, 1970–1980 : Т. 1. — 1970. — 799 с.; Т. 5. — 1974. — 850 с.; Т. 10. — 1979. — 658 с.; Т. 11. — 1980. — 699 с.